

ТЕОРІЯ МОВИ

Шевченко Л.І., канд. філол. наук

ПАРАДОКСИ М.ФУКО – Ж.ДЕЛЕЗА І МОВНИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМ

“Ураганний вітер, який наприкінці нашого сторіччя змитає все: ідеології, утопії, міфи, системи, доктрини та догми, не пощадив і філософію: враження таке, що все там обвалюється й водночас народжується й розмножуються нові теорії, часто дуже різні або суперечливі”¹.

Постмодерна концептуальність ставить під сумнів не лише класичні наукові доктрини, але й сутність операціональних конструктів, категорій науки, пропонуючи нові ракурси, а часто і парадоксальні виміри інтелектуальної природи наукового пізнання.

Філософський пошук концептуалізації наукових систем з аргументацією природи пізнання лінгвістичними категоріями і фактами у XX ст. зосереджено навколо трьох основних методологій: неопозитивізму, феноменології та філософії історії.

Неопозитивізм, аналізуючи особливий характер подій, характеризував їх як матеріальний процес, фактично перетинаючись із фізикалізмом. В аспекті *граматичних аргументів* неопозитивізм перетворив подію в атрибут, посиляючись на фундаментальну для цього напрямку тезу, що нічого не можна сказати про речі, які є “поза” світом. А отже, подія – референтно представлена – має бути відбита у сферичній повноті світу. В семіологічній лінгвістиці такий підхід дістав спеціальну апробацію в розробці теорії трьох парадигм філософії мови – “філософії імені”, “філософії предиката” і “філософії егоцентричних слів” та доведенні (Д.І.Руденком) предикативності абстрактних, “збірних” імен, родових однини, а також “егоцентричних слів” – власних імен².

Феноменологія переорієнтувала подію відносно смислу, співвідносячи подію зі смислом за принципом кореляції або метонімічності, з подальшим детальним осмисленням, обґрунтуванням, аналізом події. Або ж припускала царину первинних сигніфікацій, що завжди існувала як певна диспозиція світу навколо “Я”, що оточували “Я”, супроводжували його, препозитивно

вказуючи, де подія може відбутися і в якій можливій формі. На іронічне зауваження М.Фуко: “Або кіт, чий здоровий глузд передує посмішці, або загально значимий смисл посмішки, що передує котові. Або Сартр, або Мерло-Понті”³.

У феноменології смисл і подія не співмірні. З цього постає логіка сигніфікації, граматика першої особи і метафізика свідомості. Сигніфікація в названих методологічних концептах існує тільки для свідомості, актуалізуючи подію “поза і перед, або всередині й після” смислу⁴, але завжди розташовуючи її відносно антропоцентричного абсолюту “Я”.

Філософія історії аналізує подію в циклічній моделі часу. М.Фуко підкреслено характеризує її методологічну помилку як “граматичну”, оскільки сучасне характеризується в ній як те, що обрамлене минулим і майбутнім; теперішнє – це колишнє майбутнє, де його форма була зумовлена, а минуле, яке відбудеться в майбутньому, зберігає ідентичність свого змісту⁵.

З погляду методології заперечення кола як хибного *принципу повернення*, заперечення намагання організувати всі процеси і явища у сферу і, відповідно, моделювання методології аналізу на принципах прямизни та обмеженості по прямій і лабіринтоподібній лініях (за Делезом) принципи філософії історії не є абсолютно достовірними. Оскільки розуміння теперішнього в концептах філософії історії вимагає логіки сутностей і логіки понять, а “потім і метафізики завершеного і зв’язного космосу, метафізики ієрархічного світу”⁶.

Тому аспектологія аналізу філософії історії, де подія існує в часі, зумовлює його ідентичність і мотивує централізований ритм є методологічною антитезою до концепції Делеза і його послідовників. Класичні світоглядні регулятиви Світу, персоніфікованої особи (Я) і Бога (концептуально – моделі сфери, кола і центру) він вважає тими передумовами, що затемнюють подію і заважають формуванню думки.

Концепти Ж.Делеза кардинально змінюють методологічну диспозицію світоглядних категорій: *метафізика безтілесної події* не тотожна фізиці світу, *логіка нейтрального смислу* не співмірна з феноменологією сигніфікації, що спирається на суб’єкт, *мислення інфінітивного теперішнього* не є гіпотетичним відтворенням концептуального майбутнього в минулому існуванні.

М.Фуко і Ж.Делез – постніцшеанські філософи – обґрунтовуючи “фантазмофізику”, що здатна розуміти “фантазм у

його грі поверхонь без допомоги моделей”⁷ свідомо формують теоретичну антитезу класичній філософії та аксіології, що традиційно осмислює категорії представлення – категорії первинного, першопочатку, подібності, імітації, тотожності, істинності та ін.

Філософія представлення спирається на інтелектуальні критерії аргументації. М.Фуко, як і Ж.Делез, не вважають переконливими ні методологію, ні аргументацію філософії представлень. Відповідно Гегеля – філософом найбільших відмінностей, а Лейбніца – найменших. На думку М.Фуко, “суперечності здалеку сприяють порятунку тотожностей”⁸. Так формулюється один з основних парадоксів М.Фуко.

Для того, щоб об’єкт (його атрибут) не були тотожними, вони мають бути іншими, і саме на підставі заперечення визначаються протилежні предикати.

Фуко в названих координатах аналізує предикати *червоний – зелений* як вищі рівні складної структури: “... *протиріччя між червоним і не-червоним (що спирається на модель буття і не-буття)* діє тільки на нижчому рівні; не-тотожність червоного і зеленого (на підставі *негативного тесту розпізнавання*) знаходиться вище; а це врешті-решт веде до *виняткового місця червоного і зеленого (в тій таблиці, де рід кольору специфіковано)*. Таким чином, втрете – але ще більш радикально – розрізнення стійко зберігається всередині опозиційної, негативної і суперечливої системи”⁹.

Отже, щоб різниця була виявлена, “те саме” (кольорова ознака) має бути розділене як суперечність, обмежене як безкінечна тотожність не-буття, трансформоване як позитивність, що діє без обмежень, за допомогою заперечення. ”При пріоритеті подібності, різниця може виникати лише завдяки такому посередництву”¹⁰ – і в цьому парадоксі приховано концептуальний смисл.

Аналіз М.Фуко в даному ракурсі корелюється з проблематикою концептів і критеріїв інтелектуалізму та його лінгвістичних репрезентацій, окреслюючи оригінальний підхід до складної спеціальної проблематики парадигматичності: продуктивне семантичне моделювання на засадах інтегральних ознак тотожності, співмірності, протилежності та ін., а не лише формально виявленої співмірності форми, значення, функції, що є пріоритетним у сучасному мовознавстві.

М.Фуко, аналізуючи важливу для Ж.Делеза ідею відсторонення категорій, їх утиску, утвердження “єдиногоголосся”

буття і повторного його обертання навколо розрізнення (що є передумовами фантазму і подій), одночасно формулює аксіологічний парадокс, влучно характеризуючи категоріальну структуру інтелектуального пізнання: “Категорії організують гру тверджень і заперечень, надають законності подібностям всередині представлення, гарантують об’єктивність і дієвість понять. Вони подавляють анархію розрізень, поділяють розрізнення на зони, розмежовують їх права і визначають їм завдання специфікації індивідуальних суших”¹¹.

На думку М.Фуко, умови, за яких мислилися *розрізнення і повторення*, визначилися самим розвитком філософської думки. Насамперед, закладена в Арістотелевській концепції відмова від тотожності понять розвинулася в новому часі у відмову від філософії представлення.

Але принциповою для концепції постніцшеанства є відмова від Гегеля – “від опозиції предикатів, від суперечності і заперечення, від усієї діалектики”¹². І вже потім – від категоріальності в гегелівському розумінні.

Концептуальний інструментарій Ж.Делеза – М.Фуко, звернений до інтелектуальних антитез діалектичному пізнанню та його мислительним складовим призводить до окреслення нового парадоксу: “... ми потрапляємо в небезпечну ситуацію, сподіваючись на звільнення від категорій; варто нам лише відкинути їх організуючий принцип, як ми зіштовхуємося з магмою дурості. В одну мить ми ризикуємо опинитися не в оточенні дивовижної множинності розрізень, а серед рівностей, двозначностей, “того, що зводиться до одного й того ж”, дивовижної одноманітності й термодинамізму будь-якого невдалого зусилля.

Окресливши проблемність ситуації та її внутрішню суперечливість, М.Фуко формулює головний парадокс: “Мислити в контексті категорій – отже, знати істину та вміти відрізнити її від неправди; мислити “акатегоріально” – отже, протистояти темній глухості і миттєво відрізнити себе від неї”¹³.

Кризовий для однополюсного моделювання інтелектуального пізнання сутностей парадокс М.Фуко висвітлює реальну проблему замкненості множинних теорій з абсолютизацією формальних критеріїв регулярності, тотожності, ієрархічності. Сучасна лінгвістика, актуалізуючи у спеціальних методиках розсудкові критерії інтелектуального, істинність і категоріальну строгість

екстраполює на структуралізм, формальне представлення мовних одиниць за критеріями віднесення до класу, тотожності, подібності, корелятивності, співмірності та ін. (парадигматика), типізованої чи можливої/неможливої сполучуваності (синтагматика), функціональної закономірності чи типології (комунікативна кодифікація).

Для М.Фуко істинність не видається аксіоматичною, прогнозованою, вона має різні виміри і субстанції. Намагаючись досягнути, ми прагнемо категоріальних побудов, але протистояти “темній глупоті” однолінійності та готових відповідей можна лише “акатегоріально”.

Кредо М.Фуко: “... парадокси перевернули таблицю уявлень”¹⁴.

Визнаючи “філософську аспектизацію мовних категорій”¹⁵, лінгвістика щоразу продукує парадокси М.Фуко – Ж.Делеза: з одного боку, прагнучи завершеності, відповідності струнким системам природничо-наукового знання (з апробацією їх категоріальних сутностей і почасти універсальних наукових методик), з іншого – мотивуючи інтерпретації мовних категорій у дискурсах теоретичних суміжностей – лінгвофілософських, психо-, нейро-, соціолінгвістичних та ін.

Важливо й інше. Лінгвістичний модус “дозволяє зрозуміти фундаментальні зрушення сучасної думки, віднині теорія мови здобуває першість щодо будь-яких суто інтроспективних даних, будь-якої філософії свідомості”¹⁶. Ще радикальнішим є висновок Ю.С.Степанова: “мова ніби непомітно спрямовує теоретичну думку (філософів, що розмірковують про мову) ... почергово за однією зі своїх осей – спочатку семантики і потім синтактики та, нарешті, прагматики”¹⁷.

Постніцшеанці заперечують аксіологічну предметність аналітичної філософії, її сутнісну категоріальну визначеність щодо пізнання.

Аналітична (критична) філософія, що найгрунтовніше представлена в І.Канта, актуалізована англосаксонською філософією ХХ ст. у формі “концептуального” (“лінгвістичного”) аналізу. Зауважимо, що аналіз завжди корельований із *синтезом* й *умоглядністю*, без яких препарування лінгвістичної тканини залишатиметься більш або менш вдалими операціональними навичками, але не проникненням у суті.

Логічним є звернення до філософії І.Канта, що виникає на постемпіричному просторі наукового знання. Адже І.Кант виходив із постулату, що зв'язна теорія пізнання не може бути створена ні емпіриком, ні раціоналістом. Емпірик, для якого досвід є вирішальним, ставить його вище від істинного знання, позбавляючи аналіз категоріальних понять, а раціоналіст, виводячи знання з досвіду, не мислить його в категоріях знання взагалі. Знання, на думку І.Канта, є трансцендентальним синтезом поняття і досвіду, є результатом, що узгоджується з розсудком.

У названому контексті І.Кант аналізує категорії (як співвіднесену ієрархію абстрагованостей від емпіричної конкретики: поняття “стіл” відноситься до категорії “річ” і далі “об’єкт” “субстанція”), що “є кінцевими ланками віднесення до категорій, точками, за які ніхто не може вийти, адже вони репрезентують найбільш фундаментальні дії людського мислення”¹⁸.

Зауважимо, що “фундаментальна безперервність аргументації” (Р.Стратон)¹⁹ є не лише віссю лінгвістичного дискурсу у гносеології, але і посідає привілейоване місце серед мовних фактів та їх системностей у доведенні концептуальної цілісності філософських ідей. Мова, її системні сутності є аргументами від аксіологічної парадигми, сутністю, де продуковані ідеї не лише формуються, але й аргументуються.

І мову, перш за все її виразову функцію, Ж.Делез вважає дискурсом, де можливий вихід за межі традиційного трансценденталізму і феноменології. Смысл виражається реченням, але присутній у речах. Це межа, що роз’єднує і, одночасно, об’єднує речі та речення. Але, на думку Ж.Делеза, утриматися на цій грані – велике мистецтво, зреалізоване лише Керролом або стоїками.

У тлумаченні сутностей, смислу Ж.Делез спирається на ідеї Керрола, Ніцше, Фрейда і стоїків, пов’язуючи смисл із нонсенсом і подіями, що є антиномією до метафізичних сутностей, характерних для філософської традиції, визначеної Платоном і Гегелем.

Осягнення сутностей (за М.Фуко) можливе завдяки категоріальній структуризації пізнання. “Категорії організують гру тверджень і заперечень, надають законності подібностям всередині представлення, гарантують об’єктивність і дієвість понять. Вони подавляють анархію розрізень, поділяють розрізнення на зони, розмежовують їх права і визначають їм завдання специфікації індивідуальних суших”²⁰.

І в цьому також парадокс М.Фуко–Ж.Делеза. Операціональна лінгвістична категоріальність і фактологія - не одновимірні кореляти буттєвості.

Парадокс і в тому, що, відмовляючись від категоріальності Гегеля, апелятивно проголошуючи зв'язок з ідеями Ніцше і Фрейда, постмодерністи М.Фуко і Ж.Делез приходять до категорій.

Їх категоріальність – не інтелектуальна модульність, не котурни для абстрагованих побудов, що піднімаються над безкінечно тиражованою емпірикою.

Категоріальність за М.Фуко потребує “звільнення розрізень” для утвердження мислення “без суперечностей, без діалектики, без заперечення”. Неприйнятним є *стандарт* мислення, а лише “мислення, яке визначає розходження, мислення, що стверджує, чиїм інструментом є диз'юнкція”. Це мислення, що виявляє різноманітність, “номадичну і розсіяну множинність, що не обмежена і не скута примусом подібності”. Прагматична проекція такого мислення звернена до дидактики, яка не підкоряється педагогічній моделі готових відповідей, але “атакує” проблеми, що не мають вирішення, звернені до “багатоманітності особливих точок, котрі змінюють місце”, як тільки ми його фіксуємо і вперто перебувають “у грі повторів”²¹.

Концептуальна цілісність, як і полемічна загостреність тверджень М.Фуко, очевидні. Обраний нами аспект інтелектуалізму мови зумовлює постановку питань, на які постніцшеанська концепція відповідає парадоксами: багатоманітність, розсіяна множинність смислів – і типологія мовних форм; заперечення діалектики – і реальна еволюція мови; мислення, не скуте подібностями – і аналогія як одна з лінгвістичних домінант; відмова від суперечностей – і реальна буттєвість мови; врешті, парадокс категоріальної окресленості – і категоріальна структуризація мови і лінгвістичного знання.

Множинна інтерпретація тексту як спеціальний лінгвістичний дискурс корельована з метафорою ідеї М.Фуко про багатоманітність особливих точок, що змінюють місце, як тільки ми його фіксуємо, і вперто перебувають у світі повторів. Але їх лінгвістичний аналіз можливий лише в опозиції регулятиву–факультативу, можливість творення нового завжди є виходом за межі узусу, а без системного регулятиву ми мали б справу з хаосом.

Врешті, будь-яка теорія потребує категоріального окреслення та обмеження, як і модельований М.Фуко-Ж.Делезом світ множинних смислів. Його філософська сутність - в унікальності кожного творення, “і поняття як суто філософське творення завжди буде чимось унікальним. Головний принцип філософії полягає в тому, що Універсалії нічого не пояснюють, вони самі вимагають пояснення”²².

Полісемантичний афоризм “скандал у філософії” дотичний і до проблеми мовного інтелектуалізму. Але тоді як у філософії його зміст визначається обставинами несформульованості жодних підставових тверджень (крім кількох логічних аксіом), що визнавалися б усіма філософами, незважаючи на тисячолітню історію цієї науки²³, щодо мовного інтелектуалізму “скандал у філософії” є свідченням методологічної неоднозначності критеріїв інтелектуалізму: замкнених на ієрархічно структурованій типології логічних схем, відношень, компонентів мови – чи таких, що включають смисли, асоціативно-образні зв’язки, моделі, характеристики.

Актуальність останніх у функціонуванні і самій природі мислительної діяльності людини засвідчені і пошуком постмодерної філософії, інтерпретативної за суттю.

А сьогодні Нобелівською премією 2000 року відзначено Арвіда Карлсона, Пола Грінгарда та Еріка Канделя – теоретиків, що ще сорок років тому започаткували вивчення головного мозку – короткострокової і довгострокової пам’яті, психічних розладів, діяльності головного мозку, пов’язаної з інтелектуалізмом. Наталя Бехтерева в Інституті мозку людини РАН, аналізуючи підкоркові структури мозку і таламусу, довела, що функції мислення відбуваються не лише на рівні кори головного мозку, але і підкоркових структур.

В лінгвістичній аспектології їх проекція на логічно вивершені та детерміновані мовною нормою ієрархічні компоненти і відношення є недостатньою.

Синтезована в мові інтелектуальна діяльність як *даність і процес* дозволяє наблизитися до розуміння роботи мозку, механізмів продукування рухів, думок, розпізнавання зорових образів, асоціативних відношень та ін. Адже загального розуміння роботи мозку людство ще не має, що і провокує акцентуацію на тих чи інших підходах, інтелектуальній парадоксальності та інтерпретативності фундаментального знання.

У лінгвістиці понятійна корелятивність інтелектуального часто співвіднесена лише з характеристиками розсудковості – логічністю, абстрактністю, системністю, закономірністю, структурованістю за інтегральною ознакою (парадигматика рівнів мови та її складових) – і є явищем симпліфікації, постановочного спрощення проблеми інтелектуалізації мови, коли найважливіші складові проблеми відкидаються як несуттєві, оскільки не вкладаються у “прокрустове ложе” формалізованих побудов.

Філософські парадокси М.Фуко-Ж.Делеза розхитують статичність мислення й операціональності, акцентують увагу на множинності та різновимірності світу, ідей, форм буття і знання. У такому гуманістичному контексті логічною є думка М.Фуко: “... можливо, коли-небудь наше століття буде відоме як століття Делеза”²⁴.

¹Рюс, Жаклін. Поступ сучасних ідей. – К., 1998. – С.5. ²Руденко Д.И. Лингвофилософские парадигмы: границы языка и границы культуры. – Харьков, 1993. – С.101. ³Делёз Ж. Логика смысла. Пер. с фр. – Фуко М. *Theatrum philosophicum*. Пер. с фр. – М., 1998. – С.451. ⁴Там само. – С.452. ⁵Там само. – С.452. ⁶Там само. – С.452. ⁷Там само. – С.447. ⁸Там само. – С.461. ⁹Там само. – С.460. ¹⁰Там само. – С.460. ¹¹Там само. – С.462. ¹²Там само. – С.462. ¹³Там само. – С.465. ¹⁴ Там само. – С.466. ¹⁵Руденко Д.И., Факторович А.П. Философия языка: в границах и вне границ. – Харьков, 1993. – С.4. ¹⁶Рюс, Жаклін. Поступ сучасних ідей. – К., 1998. – С.9. ¹⁷Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семантические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М., 1985. - С.5. ¹⁸ Скратон, Роджер. Коротка історія новітньої філософії. – К., 1998. – С.152. ¹⁹Там само. – С.7. ²⁰Делёз Ж. Логика смысла. Пер. с фр. – Фуко М. *Theatrum philosophicum*. Пер. с фр. – М., 1998. – С.462. ²¹Там само. – С.461. ²²Giles Deleuze et Felix Guattari “Qu'est-ce que la Philosophie?”- Ed. de Minuit, 1988. - P.11 sq. ²³Философский энциклопедический словарь. – М., 1998. – С.416. ²⁴Делёз Ж. Логика смысла. Пер. с фр. – Фуко М. *Theatrum philosophicum*. Пер. с фр. – М., 1998. – С.441.